

دوفصلنامه پژوهشی در ادبیات کودک و نوجوان

شماره ۴، بهار و تابستان ۱۴۰۰

ISSN: ۲۲۸۴-۲۷۸۳

- باز آفرینی و باز نویسی در ادبیات تعلیمی کودک با تکیه بر متون کهن قلمبوس نامه - سیاستنامه دهه ۶۰ تا ۹۰
- باز تاب مفاصمین جنگ در شعر کودک و نوجوان دهه های ۸۰ و ۹۰ (با تأکید بر ده شاعر کودک و نوجوان)
- بررسی تأثیر جنگ ایران و عراق در ایجاد تصاویر تخیلی داستان شب بغیر فرمانده بر اساس نظریه ژیلبر دوران
- بررسی تطبیقی الماسه های و کهن الگوهای ایرانی و لهستانی
- بررسی ساختاری هنر شغفیت در داستان های نوجوان محمدرضا پیرامی
- بررسی لزوم آموزش مسائل جنسیتی کودکان در ادبیات کودک ایران با توجه به متدهای تربیتی فرهنگی و رشد درک کودک
- بررسی مؤلفه های اجتماعی و تربیتی در اشعار شاعران شاخص ادبیات کودک و نوجوان (با تکیه بر آثار اسدالله شعبانی، جعفر ابراهیمی و الماسه شعبان نژاد)
- تأثیر لعه گوئی الکترونیکی بر رشد مهارت های اجتماعی و تنظیم هیجانی کودکان کم توان ذهنی
- تحلیل محتوای مفاصمین و ویژگی های داستان رونی یک پیلانو لورت داده با تأکید بر موضوعات تربیتی و آموزشی
- تحلیل نشانه معناشناختی سازه روایی شخصیت در کتاب تصویر سیگانا
- مروری بر اهمیت آموزش کار آفرینی در مقطع ابتدایی
- نگرشی انتقادی به کارکرد زبان در آثار کودکان و نوجوانان

بازتاب مضامین جنگ در شعر کودک و نوجوان دهه‌های ۸۰ و ۹۰ (با تأکید بر ده شاعر کودک و نوجوان)

معصومه مردای^۱

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز. مدرس دانشگاه پیام نور. شیراز. ایران.

چکیده

شعر کودک و نوجوان در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ یکی از دوره‌های اصلی تحول خود را تجربه کرده است. به نظر برخی از پژوهندگان یکی از جنبه‌های تمایز محتوای این جریان، در سال‌های پس از جنگ، پرداختن به مضامینی در محور جنگ یا در مقابل آن، صلح در اشعار کودک و نوجوان است. در این پژوهش پس از مطالعه ۲۱۰ کتاب (مضمن ۱۵۱۸ شعر) از ده شاعر دهه‌های ۸۰ و ۹۰، ۲۳۸ شعر که در آن‌ها به گونه‌ای مضامین جنگ نمود یافته، استخراج و به شیوه تحلیل محتوا بررسی شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، شاعران این دو دهه در پرداختن به مفهوم جنگ بیش از همه به مضامینی چون: توصیف درگیری‌های نظامی در ایران به‌ویژه در دوران جنگ، نهضت‌های آزادی‌بخش، جنگ‌های مذهبی به‌ویژه عاشورا، کشمکش‌های خانوادگی، تنش‌های ارتباطی میان کودکان و جامعه، نزاع حیوانات و بازسازی افسانه‌های کهن توجه کرده‌اند یا با نگاهی صلح‌محور مفاهیمی مقابل مضامین یاد شده را در اشعار خود مطرح کرده‌اند.

واژه‌های کلیدی: شعر کودک و نوجوان دهه‌های ۸۰ و ۹۰، جنگ، نزاع، خانواده.

مقدمه

شعر یکی از مهم‌ترین ابزارهای برقراری ارتباط بزرگسالان به‌ویژه با مخاطبان خردسال و کودک است. از این رو بسیاری از مفاهیم آموزشی و تربیتی، عاطفی و اجتماعی از طریق شعر به آن‌ها منتقل می‌شود. جنگ از مفاهیمی است که در جوامع مختلف و به دلایل گوناگون از ابتدای تاریخ بشر حضور دارد و به دلیل تأثیر عمیق آن بر جامعه به‌صورتی خاص در شعر منعکس شده است. یکی از بسترهای بررسی مفهوم جنگ در ادبیات اشعاری است که با در نظر گرفتن مخاطب کودک و نوجوان و درباره این موضوع سروده شده است. مفهوم جنگ گسترده است و از مضامینی چون درگیری‌ها و کشمکش‌های خانوادگی تا جنگ‌های ملی، مذهبی و نظامی را شامل می‌شود. مضامین جنگ گاهی ستیز در میان دو شیء و یا دو حیوان است و گاه تجلی میهنی دارد. همزمان و پس از جنگ ایران و عراق پرداختن به مضمون دفاع مقدس از مضمون‌های مورد توجه شاعران کودک و نوجوان بوده است. آشنا کردن این گروه سنی با موضوع دفاع و ضرورت آن از همان ابتدای جنگ و در شعر شاعرانی چون مصطفی رحماندوست، محمدجواد محقق، قیصر امین‌پور، جعفر ابراهیمی، علی اصغر نصرتی و ناصر کشاورز مشهود است. پس از جنگ نیز دسته‌ای از شاعران کودک و نوجوان با توجه به این رویداد در کشور به مضمون جنگ و آسیب‌های آن در اشعار خود اشاره کرده‌اند. در کنار جنگ‌های نظامی و به‌ویژه در سال‌های اخیر و با توجه بیشتر به مخاطب و دنیای آن کشمکش‌ها و درگیری‌های خانوادگی نیز مضمون بسیاری از شعرهای کودک و نوجوان شده است. این مضمون را به‌ویژه در شعرهای ناصر کشاورز می‌توان مشاهده کرد.

این پژوهش به بررسی محتوای جنگ در شعر کودک در بازه زمانی سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۵ و انعکاس آن در ۲۳۸ مجموعه شعر کودک و نوجوان منتشر شده در این سال‌ها از ده شاعر کودک و نوجوان پرداخته و تفاوت‌ها و شباهت‌های شاعران در باز نمود این مفاهیم را مقایسه کرده است.

روش تحقیق

این تحقیق به شیوه تحلیل محتوا و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای سامان پذیرفته است و پژوهنده پس از مطالعه آثار نگاشته شده و بررسی و تحلیل جنبه‌های مختلف اشعار کودک و نوجوان ده شاعر (ناصر کشاورز، افسانه شعبان‌نژاد، بیوک ملکی، جعفر ابراهیمی، افشین علا، محمد گودرزی‌دهریزی، یحیی علوی‌فر، بابک نیک‌طلب، غلامرضا بکتاش و حمید هنرجو) این پژوهش را تدوین کرده است. در انتخاب شاعران از نظرات چهار چهره شناخته شده در این حوزه آقایان: بیوک ملکی، غلامرضا بکتاش، بابک نیک‌طلب و یحیی علوی‌فر استفاده شده است.

در این پژوهش هر نوع نزاع و تنش و کشمکش بین موجودات از اشیاء بی‌جان گرفته تا موجودات جاندار (حیوانات و گیاهان و انسان‌ها) نمودی از جنگ است و بازتاب آن در شعر کودک و نوجوان در شعرهای ده شاعر یاد شده، در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ بررسی شده است.

بازتاب مضامین جنگ در شعر کودک و نوجوان دهه‌های ۸۰ و ۹۰

اگرچه در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ با توجه به دور شدن از دوره جنگ و تغییر نگاه کودک و نوجوان امروز و پرداختن شاعران به دغدغه‌های جدید کودکان، مضمون جنگ در شعر کمتر از دهه‌های ۶۰ و ۷۰ است و یا با تغییر در نگاه شاعران عرضه شده است، همچنان یکی از موضوع‌های پرتکرار شعر کودک و نوجوان این دوره است.

از مجموع ۱۵۱۸ شعر بررسی شده در این پژوهش مضمون ۲۰۹ شعر، جنگ است. در این میان با توجه به جدول شماره ۱ حمید هنرجو با ۵۵ شعر بیشترین و بابک نیک‌طلب با ۴ شعر کمترین شعرها را با این مفهوم دارند.

در پژوهش که مهدی سعیدی بر روی داستان‌های جنگ در ایران انجام داده است، چهار نگاه مختلف به داستان‌های جنگ محور ارائه شده است که این تعریف از داستان‌های جنگ قابل تعمیم به شعر جنگ نیز است. این نگاه‌ها عبارتند از نگاه‌های ارزش محور، جامعه محور و نكوهش گر، انتقاد محور و نگاه انسان محور. در نگاه ارزش محور ستایش مقاومت و پایداری و دفاع از کشور موضوع اصلی داستان است. هدف از این نوع پرداختن به جنگ تهییج روحیه رزمندگان، تقویت روحیه سلحشوری و استقلال خواهی و دفاع مردم است و در اغلب آن‌ها دفاع تقدیس می‌شود. (سعیدی، ۱۳۸۵: ۳۶-۲۱) این نگاه به‌طور ویژه در شعرهای کودک و نوجوان بررسی شده در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ دیده می‌شود که یادآور نوجوانی خود شاعر است. خواننده نهفته در متن‌های این اشعار نوجوان‌های دهه‌های ۶۰ و ۷۰ اند. این نوع نگاه به شعر جنگ در کتاب‌های *احترام گل‌ها و تا رادیو خبردار* (۱۳۸۷) از غلامرضا بکتاش، *کاشکی مال من بود* (۱۳۹۰) از حمید هنرجو، *آفرین بر جان بابا* (۱۳۸۸) و *کودکی از جنس نارنجک* (۱۳۸۷) از محمد گودرزی‌دهریزی دیده می‌شود. در نگاه جامعه محور، آثاری قرار دارند که به بازتاب مسائل جنگ و تأثیر آن بر زندگی مردم و اجتماع پرداخته‌اند و به دستاوردهای فرهنگی و اجتماعی مثبت جنگ چندان توجهی ندارند. در این نوع آثار که نوعی رئالیسم اجتماعی هستند، هنرمندان به ویرانی‌های ناشی از جنگ و تبعات آن به‌طور واقع‌گرایانه اشاره می‌کنند. (همان) دسته دیگری از شعرهای کودک و نوجوان سروده شده در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ بر پایه این نگاهند. نمونه این شعرها را در کتاب‌های یادشده در بخش ارزش محور می‌توان دید. علاوه بر این کتاب‌ها شعرهایی با نگاه نكوهش گر در مجموعه‌های *تکرار نام تو* (۱۳۸۹) از جعفر ابراهیمی، *بیا بگیر سیب را* (۱۳۸۷)، *چرا تو سنگی* (۱۳۹۴) و *باز با باران* (۱۳۹۵) از بیوک ملکی می‌توان دید.

آثار منتشر شده با نگاه انتقادمحور در رد و یا تشکیک در جنگ و انتقاد از آن نوشته شده‌اند. در این کتاب‌ها نگاه به جنگ بدبینانه است و از مضامینی چون استقلال‌خواهی، خودباوری، شجاعت و فداکاری غفلت دارند. در نگاه انسان‌محور محوریت بر ارزش‌های والای انسانی است. انسان در جنگ و انسان برآمده از آن می‌پردازد. (همان) بیشتر آثار سروده شده در شعر کودک و نوجوان این دوره با محوریت جنگ در خدمت دو نگاه ارزش‌محور و جامعه‌محور و نكوهش‌گرند. نگاه نكوهش‌گر به جنگ و نزاع بین دیگر عناصر جهان با توجه به مخاطب و علاقه آن به دیگر موجودات طبیعی از دیگر مضامینی است که در شعر کودک و نوجوان این دوره دیده می‌شود. در ادامه مضامین مختلف جنگ در شعر کودک و نوجوان بررسی شده است.

توصیف جنگ

یکی از مفهومی‌های پراکنده در شعر کودک و نوجوان دهه‌های ۸۰ و ۹۰ توصیف جنگ است. شاعران مختلف، گاهی بدون نكوهش و یا ستایش جنگ، تنها نقاشی‌ای از نبرد بین دو گروه را در شعر خود ترسیم می‌کنند. براساس درگیری گروه‌های مختلف این توصیف‌ها در سه دسته قرار می‌گیرد:

توصیف جنگ بین انسان‌ها، توصیف جنگ بین عناصر جهان و جنگ‌های خیالی. از ۲۰۹ شعری که در این مقاله به مفهوم جنگ پرداخته‌اند، ۲۳ شعر در خلال خود جنگ را وصف کرده‌اند.

توصیف جنگ‌های انسانی

فراوانی این مفهوم در شعر کودک و نوجوان بدون هیچ جهت‌گیری خاصی بسیار محدود است. از ۱۵۱۸ شعر بررسی شده در این پژوهش در خلال ۱۲ شعر جنگ بین انسان‌ها وصف شده است. این مضمون را در سه گروه مختلف می‌توان قرار داد: جنگ ملی-اسطوره‌ای، در مجموعه تکرار نام تو (۱۳۸۹)، جنگ تاریخی و عینی در بخش‌هایی از کتاب کودکی/از جنس نارنجک (۱۳۸۷) و جنگ درونی که تنها در یک شعر از مجموعه با فرفره‌ها به شادی باد بگرد (۱۳۹۴) دیده می‌شود:

گاهی احساس می‌کنم از سنگم
با هر چیزی و هر کسی در جنگم
آخر چه شده است از خودم می‌پرسم
می‌بینم هیچ من فقط دلتنگم

(نیک طلب، ۱۳۹۴: ۲۰)

توصیف جنگ بین عناصر جهان

یکی دیگر از درون‌مایه‌های برخی اشعار توصیف جنگ‌ها، ستیزها و تقابل‌هایی است که بین عناصر جهان نمود دارد. از مجموع ۱۵۱۸ شعر بررسی شده در این پژوهش تنها ۱۱ شعر به این مفهوم اختصاص یافته است. این جنگ‌ها در شعر کودک و نوجوان دهه‌های ۸۰ و ۹۰ دو رویکرد عمده دارند؛ جنگ بین حیوانات و جنگ بین دیگر اجزای جهان.

الف) جنگ بین حیوانات

با توجه به جدول شماره ۱ نزاع بین حیوانات در شعرهای ناصر کشاورز، افسانه شعبان‌نژاد در مرتبه اول و غلامرضا بکتاش و یحیی علوی‌فرد در مرتبه دوم نمود دارد. افسانه شعبان‌نژاد در دو دسته از شعرهای خود نزاع حیوانات را توصیف کرده است: اشعار بازسرایبی شده و ترجمه و اشعار نوجوان. در شعرهای نوجوان شعبان‌نژاد در دو مجموعه پرنده گفت شاعرم (۱۳۸۶) و یک شعر بی‌طاقت (۱۳۹۴) به تقابل جانوران اشاره شده است:

یک عنکبوت از تور آویزان/از خوشه انگور آویزان/یک کفش‌دوزک روبه‌روی اوست/افتادش در تور اوج آرزوی اوست

(شعبان‌نژاد، ۱۳۹۴: ۳۱)

بکتاش در دو شعر از مجموعه‌های در حیات ما (۱۳۸۷) و دعای باران (۱۳۹۱) به دشمنی گربه با جوجه و ماهی اشاره کرده است. دشمنی گربه و جوجه در شعرهای ناصر کشاورز نیز دیده می‌شود. یحیی علوی‌فرد در مجموعه دوره‌گردها (۱۳۹۰) در غزلی به

دشمنی توأمان گربه و کبوتر و گربه و موش اشاره کرده است.
حضور گربه و گرگ در نقش مهاجم در شعر کودک و نوجوان این دوره پررنگ است.

ب) جنگ بین دیگر عناصر جهان

در گروهی دیگر از شعرهای کودک و نوجوان این دوره، که جنگ را وصف کرده‌اند، حداقل یک عنصر بی‌جان حضور دارد. فراوانی این شعرها بسیار کم است. نمونه‌هایی از این‌گونه اشعار را در درگیری بین فصل‌ها و طبیعت می‌توان دید. افسانه شعبان‌نژاد در یک شعر در کتاب چشم‌های زمستانی (۱۳۸۸) و بابک نیک‌طلب در دو شعر در کتاب نردبانی از ستاره (۱۳۸۱) به این موضوع پرداخته‌اند.

جنگ‌های خیالی

بعضی از شاعران و نویسندگان باتوجه به موضوع معین به خلق داستانی خیالی می‌پردازند که در آن جنگی خاص و نتایج آن تصویر می‌شود.

در شعر کودک و نوجوان بررسی شده این دوره یک منظومه بلند با عنوان زباله‌لولو (۱۳۸۹) از ناصر کشاورز با درون‌مایه جنگ‌های خیالی دیده می‌شود.

منظومه زباله‌لولو نگاهی ابتکاری و خلاق به محیط‌زیست دارد. این شعر درگیری مردم یک شهر با موجودی به نام زباله‌لولو که در اثر اجتماع زباله‌ها به وجود آمده است را به تصویر کشیده است.

نکوهش جنگ

دسته‌ای از شعرهای کودک و نوجوان سروده شده درباره جنگ در این دوره به‌طور مستقیم و گاه غیرمستقیم به نکوهش جنگ پرداخته‌اند. در این شعرها گاهی جنگ حالتی منفور می‌یابد و شعر به‌طور کامل در فضای ضدجنگ و حتی نفی دفاع قرار می‌گیرد. دسته‌ای دیگر از شعرها اگرچه به‌طور مستقیم ضد جنگ نیستند، با توصیف‌های مختلفی از خسارت‌های وارد شده به محیط زندگی، قربانی شدن موجودات، بازماندگان قربانیان، آسیب‌دیدگان جسمی و روحی و مواردی این چنین جنگ و نزاع را نکوهش می‌کنند. از مجموع ۱۵۱۸ شعر بررسی شده در این پژوهش ۹۰ شعر حاوی نگاهی نکوهش‌گر به جنگ است. این نگاه در شعرهای ناصر کشاورز ۲۰ بار و در شعرهای غلامرضا بکتاش ۱۸ بار تکرار شده است.

رویکرد شاعران کودک و نوجوان مورد نظر در این پژوهش را در نکوهش جنگ می‌شود به این صورت دسته‌بندی کرد: نکوهش جنگ بین انسان‌ها، نکوهش جنگ بین انسان و جهان و نکوهش جنگ بین عناصر جهان.

نکوهش جنگ انسانی

این اشعار دسته گسترده‌ای از شعرهای مرتبط با جنگ این دوره را به خود اختصاص می‌دهند، چون رویداد جنگ ایران و عراق بازتابی فراگیر در شعرهای کودک و نوجوان پس از انقلاب داشته است.

حضور مضمون جنگ ایران و عراق در شعرهای گروه‌های سنی ج، د و هـ بیشتر است، به گونه‌ای که مجموعه‌هایی از شاعران متفاوت به‌طور مستقل به این موضوع اختصاص یافته است، مثل تا رادیو خبر داد (۱۳۸۷) از غلامرضا بکتاش، خدا کند همیشه جنگ باشد (۱۳۸۹) از یحیی علوی‌فرد، آفرین بر جان بابا (۱۳۸۸) و کودکی از جنس نارنجک (۱۳۸۷) از محمد گودرزی‌دهریزی، تاپ‌تاپ خمیر (۱۳۸۸) از جعفر ابراهیمی، کاشکی مال من بود بال (۱۳۹۰) از حمید هنرجو و یک گل صبرگ و تانک (۱۳۸۳) از افشین علاء. از مجموع ۹۰ شعر سروده شده با مضمون نکوهش جنگ ۵۷ شعر جنگ و نزاع بین انسان‌ها را نکوهیده است.

نگاه شاعران مختلف بررسی شده در این پژوهش به جنگ بین انسان‌ها متفاوت است. جعفر ابراهیمی به‌طور پراکنده و در مجموعه‌های مختلف خود به جنگ ایران و عراق پرداخته است و نگرش‌های متفاوتی به این مقوله دارد. او در دهه ۶۰ و در بعضی از شعرها جنگ را می‌ستاید، اما اشعار منتشر شده از وی در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ اغلب در نکوهش جنگ و ستایش صلح است؛ اگرچه در

مجموعه شعر سفرارشی خردسال خود با عنوان *تاپ‌تاپ خمیر* در تلاش است کودکان را با مفهوم ارزشی دفاع مقدس آشنا کند. آنجا که او به نکوهش جنگ می‌پردازد، نگاهش حسرت‌گر است، یعنی جنگ را به‌طور کلی نفی نمی‌کند و برای مقام شهدا و بازماندگان و آسیب‌دیدگان جنگ ارزش قائل است.

در مجموعه‌های *تکرار نام تو* (۱۳۸۹) *صلح مثل چای تازه‌دم* (۱۳۹۲) و *به‌خاطر پرنده‌ها* (۱۳۹۶) شعرهایی با این نگاه به جنگ دیده می‌شود.

بیوک ملکی رویکردی انتقادی به جنگ دارد. این نگاه در تمام شعرهایی که با مضمون جنگ بین انسان‌ها سروده شده است، قابل پی‌جویی است. در کتاب‌های *بیا بگیر سیب* را (۱۳۸۷)، *باز با باران* (۱۳۹۵) و *چرا تو سنگی* (۱۳۹۴) این مفهوم خاص نوجوانان مشهود است. شعر زیر نمونه‌ای از این نگاه است:

مردی بلند قد/مردی بلند قامت/از روزهای «باید از این جا رفت/تا لحظه‌های روشن بی‌تردید»/امروز با «نیاپید» و «شاید»/پاهای خویش را/زیر بغل زده می‌آید

(ملکی، ۱۳۹۴: ۱۴)

ناصر کشاورز به جنگ بین انسان‌ها از دریچه‌ای دیگر نگاه کرده است. او برخلاف دیگر شاعران دهه‌های ۸۰ و ۹۰ در مجموعه اشعار بررسی شده شعری با موضوع جنگ بین الملل ندارد، بلکه تلاشش بر بُعد تربیتی بوده است. در واقع شعرهای او در این دوره در نکوهش جنگ بین انسان‌ها از زندگی شخصی افراد نشأت می‌گیرد، مثل نکوهش جنگ و دعوا بین والدین، دوستان و حتی معلمان و دانش‌آموزان.

شعر زیر از کتاب *مامان چقدر خوب است* (۱۳۹۰) در نکوهش خلق بد و دعوای هر روزه یک ناظم با دانش‌آموزان سروده شده است:

سلام آقای ناظم/منم یک دانش‌آموز/به من لطفاً بگوید/چرا شادید امروز؟! /
تعجب کرده‌ام که/خوش اخلاقید و خندان/پر از فریاد و اخم است/همیشه حرف‌هاتان
همیشه داد و دعوا/نصیحت یا تذکر/تمام کله/ما/شد از این حرف‌ها پُر....

(کشاورز، ۱۳۹۰ م: ۳۱)

مشاچه والدین از دیگر دغدغه‌های ناصر کشاورز در شعرهایش است. او در کتاب‌های *مامان چقدر خوب است* (۱۳۹۰)، *من و مامان و بابام* (۱۳۹۰)، *نی‌نی توپولی می‌خوابه مهتاب برایش می‌تابه* (۱۳۹۲) و *نی‌نی کوچولو سواد داره* (۱۳۹۲) به این نکته پرداخته است.

کشاورز در مجموعه شعرهای به هم پیوسته *تاتی کوچولو* (۱۳۸۶) به نگرانی و ناراحتی کودکان در ارتباط با دیگران و قهر کردن آن‌ها با یکدیگر اشاره کرده است.

با توجه به جدول شماره ۱ از میان شاعران این دوره بابک نیک‌طلب و افسانه شعبان‌نژاد شعری با این مضمون نسروده‌اند. دسته‌ای دیگر از نکوهش‌های جنگ بین انسان‌ها مربوط به عاشورا و فجایع رخ داده در آن است. افشین علاء در مجموعه *اسیر کوچک* (۱۳۸۳) که شرح اسارت حضرت رقیه (س) است در توصیف ایشان حالتی حسرت‌بار را به خواننده منتقل کرده است: ناگهان میان دشت/ساقه گلی شکسته دید/در میان بوته‌های خارا/غنچه‌ای به خاک و خون نشسته بود/در میان خارها/مثل برگ لاله بود/او همان اسیر کوچک سه ساله بود

(علاء، ۱۳۸۳: ۱۲)

محمد گودرزی‌دهریزی نیز چون افشین علاء نگاهی ارزش‌محور به مقوله جنگ دارد. از نظر او و از زبان شعرهایش رویدادهای جنگ ایران و عراق جنبه‌ای ارزشی و والا دارد. گودرزی‌دهریزی تنها در قسمتی از منظومه *کودکی از جنس نارنجک* (۱۳۸۷) پس از

ارائه تصویر فضای جنگ در خرمشهر در توصیف آثار به‌جا مانده از جنگ نگاهی منفی را به این مقوله توصیف کرده است. غلامرضا بکتاش در حوزه‌های مختلفی به نکوهش جنگ پرداخته است، اگرچه در آثار وی نگاهی ارزش‌مدارانه به قهرمانان جنگ نیز دیده می‌شود. او در برخی آثار دفاع مقدس گرایشی جامعه‌محور دارد. نکوهش جنگ بین انسان‌ها در آثار بکتاش را می‌توان در چند دسته نکوهش جنگ بین ملت‌ها با تکیه بر جنگ ایران و عراق در دو مجموعه *تا رادیو خبر داد* (۱۳۸۷) و *احترام گل‌ها* (۱۳۹۰) و نکوهش جنگ و نزاع بین اعضای خانواده در مجموعه *مورچه زحمت‌کش است* (۱۳۹۳) تقسیم کرد.

بکتاش در کتاب *تا رادیو خبر داد* (۱۳۸۷) و *احترام گل‌ها* (۱۳۹۰) که ویژه شعر دفاع مقدس است، دو نگاه عمده به جنگ دارد: نگاهی نکوهش‌گر و نگاهی ستایش‌گر. شعرهایی که نگاهی سرزنش‌آمیز به جنگ ایران و عراق دارد، به آثار اجتماعی و روحی و روانی جنگ اشاره کرده است. در این شعرها تخریب شهرها و سکونت‌گاه‌ها، غلبه ترس و دلهره ناشی از جنگ بر کودکان، قربانیان جنگ، اسیران و مجروحان ترسیم شده‌اند. هرچند عمده این اشعار وجهی شعاری دارند، بکتاش کوشیده است با استفاده از تشبیه‌های کودکانه و استفاده از کلماتی از دنیای کودکان از قبیل بادبادک، عروسک، جشن تولد، مدرسه و یاکریم مفهوم جنگ را با مخاطب سازگار کند. اعتراض به پرخاشگری و دعوا از دیگر نموده‌های نکوهش جنگ در شعر غلامرضا بکتاش است.

حمید هنزجو در مجموعه *کاشکی مال من بود* (۱۳۹۰) به‌طور گسترده و با نگاهی ارزش‌محور به جنگ پرداخته است. با این حال در دسته‌ای از اشعار به‌صورت غیرمستقیم به نکوهش جنگ با بیان خسارت‌ها و قربانی‌های جنگ اشاره کرده است. یحیی علوی‌فرد در سرودن شعرهایش گاهی نگاه ارزش‌محور و گاه نگاه جامعه‌محور و نکوهش‌گر دارد. در شعرهای پایداری علوی‌فرد اعتقاد به حضرت مهدی و ظهور منجی نمودی ویژه دارد. مجموعه *خدا کند همیشه جنگ باشد* (۱۳۸۹) نگرش‌های مختلف علوی‌فرد به جنگ را در خود جا داده است.

دلایل متعددی برای توجه شاعران کودک و نوجوان سرا به نگاه منفی به جنگ وجود دارد که فاصله گرفتن از جنگ، تأثیرپذیری از جریان غالب شعر پس از جنگ، اهمیت یافتن جهان کودک و نوجوان در سروده‌ها و تغییر مخاطب نهفته در شعرها از کودکان و بزرگسالان سال‌های جنگ به کودک و نوجوان دهه‌های ۸۰ و ۹۰ می‌تواند مهم‌ترین آن‌ها باشد.

نکوهش جنگ بین انسان و جهان

جنگ و نزاع بین انسان و اجزای مختلف جهان جنبه زیست‌محیطی دارد و شاعران با دغدغه‌های حفظ محیط زیست به این موضوع پرداخته‌اند. از میان ۱۵۱۸ شعر بررسی شده در این پژوهش ۳۳ شعر حاوی مضامین نکوهش‌گر جدال عناصر طبیعت با یکدیگر است که یکی از این عناصر انسان است. افسانه شعبان‌نژاد، بیوک ملکی و ناصر کشاورز در دسته‌ای از شعرهای خود رفتارهای سلطه‌جویانه انسان در مقابل طبیعت را نکوهیده‌اند. نگاه دیگر شاعران به ارتباط انسان و جهان بیشتر بر پایه دوستی است. شکارچی ترانه پرنده را/شکار کرد و خورد/و آروغی بلند زد به کوه و دشت

(ملکی، ۱۳۸۷: ۱۵)

شعبان‌نژاد در مجموعه *بزرگراه* (۱۳۸۸) با خلق تصویری از کشته شدن یک حیوان در اثر بی‌توجهی انسان‌ها همراه با توصیفی احساسی، از زشتی رفتار انسان‌ها با دیگر موجودات سخن می‌گوید، علاوه بر این شعر، شعبان‌نژاد در مجموعه *هاجستم و واجستم* (۱۳۸۷) نگاهی منتقدانه به تجاوز انسان‌ها به حریم جانوران دارد.

نکوهش جنگ بین عناصر جهان

این مفهوم در شعر کودک و نوجوان دهه ۸۰ و ۹۰ با سه رویکرد اصلی همراه است: نکوهش جنگ بین حیوانات، جنگ بین حیوانات و طبیعت و جنگ بین دیگر موجودات. با توجه به جدول شماره ۱ جعفر ابراهیمی و بیوک ملکی به این مضمون توجه خاصی نداشته‌اند.

ناصر کشاورز به دلیل تأثیرپذیری بسیار از ادبیات عامه و نیز سرایش شعر برای مخاطب کودک و خردسال نگاه ویژه‌ای به نزاع بین حیوانات دارد. در شعرهای او دسته‌های مختلف حیوانات را می‌توان دید که باهم درگیرند.

افسانه شعبان‌نژاد دیگر شاعری است که به‌طور ویژه مفهوم اصلی جنگ و صلح از طریق استفاده از حیوانات را وارد شعر کرده است. از میان حیوانات مختلف گرگ و بز نقش اصلی را در شعرهای او دارند، در شعرهایی که حاوی جنگ بز و گرگ است، چوپان عنصر نکوهش‌گر و حامی است و با تنبیه گرگ به‌طور غیرمستقیم او را از جنگ بازمی‌دارد. (شعبان‌نژاد، ۱۳۸۲: ۱۶)

ستایش جنگ

در ادامه جریان ادبیات جنگ دهه‌های ۶۰ و ۷۰ مفاهیم ستایش مبارزه و جنگ و تهییج نیروهای مردمی در اعزام به جبهه به ادبیات دهه‌های بعد نیز راه یافت و به موازات آن این مفاهیم در شعر بزرگسال و شعر کودک‌ونوجوان دیده می‌شود.

ستایش جنگ و نوع نگاه حماسی به آن در شعر کودک‌ونوجوان دهه‌های ۸۰ و ۹۰ با تکیه بر خواننده نهمفته در متن کودکی و نوجوانی شاعر و هم‌نسلان او در دهه‌های قبل حضور دارد.

این دسته اشعار از سویی برآمده از نگاه و شخصیت شاعر و از سویی دیگر برآمده از برخی ضرورت‌ها و رویدادهای دهه‌های ۸۰ و ۹۰ و ادامه سنت ادبی گذشته و نیز سفارش سازمان‌ها و برگزاری جشنواره‌هاست که شاعران کودک‌ونوجوان را برانگیخته که در سروده‌هایشان حتی گاهی فارغ از نیاز کودکان به ستایش جنگ بپردازند.

این ستایش‌ها که کمتر جنبه مستقیم دارد، حاوی تحسین روحیه انسان‌های آن دوره، ارج نهادن به مقام شهادت و شهدا، ستایش قهرمانان و ایستادگی مردم جنگ‌زده و ضرورت دفاع است.

مجموعه‌های یک گل صد برگ و تانک (۱۳۸۳) و به یاد کانون (۱۳۹۳) از افشین علاء، آفرین بر جان بابا (۱۳۸۸) و کودکی از جنس نارنجک (۱۳۸۷) از محمد گودرزی‌دهریزی، تا رادیو خبر داد (۱۳۸۷) و احترام گل‌ها (۱۳۹۰) از غلامرضا بکتاش، کاشکی مال من بود (۱۳۹۰) از حمید هنرجو و خدا کند همیشه جنگ باشد (۱۳۸۹) از یحیی علوی‌فرد شعرهایی با این نگاه درباره جنگ در خود دارد.

گروهی دیگر از شعرها جنبه تحول‌طلبی دارند، یعنی تغییر شرایط موجود و مبارزه با نیروهایی که در تقابل با ایدئولوژی شاعرند. این‌ها شعرهایی‌اند سرشار از مفاهیمی پویا، مبارزاتی و ایدئولوژیک.

مجموعه مسافر بنفشه‌ها (۱۳۸۸) از حمید هنرجو این‌گونه‌اند.

جنگ‌های مذهبی و درگیری امامان با نیروهای غیرمذهبی جنبه دیگری از ستایش جنگ است، چنان که کتاب تو بوی سیب می‌دهی (۱۳۸۲) از جعفر ابراهیمی نمونه آن است.

از مجموع ۱۵۱۸ شعر بررسی شده در این پژوهش ۱۱۰ شعر حاوی مفهوم ستایش‌گر به جنگ است. بیشترین نمود این شعرها در خدمت مفهوم ستایش قهرمانی‌ها و دلاوری‌های رزمندگان و ستایش نهضت‌های آزادی بخش است.

ستایش جنگ بین انسان‌ها

بیشترین نمود ستایش جنگ بین انسان‌ها در این دوره تجلیل از مقاومت و پایداری ایرانیان در برابر نیروهای متجاوز عراق است. در خلال این اشعار قهرمان‌های جنگ، شهدا و رزمندگان، اسرا و آزادگان و خانواده‌های شهدا ستوده شده‌اند.

در کنار این مضمون اصلی مقاومت مردم در برابر نیروهای محمدرضا پهلوی در دوره انقلاب هم حضوری پررنگ دارد.

از دیگر سو تشویق و تهییج مردم سایر ملل از جمله فلسطین به مبارزه با نیروهای دشمن در شعر کودک‌ونوجوان این دوره دیده می‌شود. ستایش جنگ‌های مذهبی نمود دیگری از نگرش شاعران کودک‌ونوجوان به جنگ است و واقعه عاشورا نمونه مهم این‌گونه جنگ‌هاست.

جعفر ابراهیمی در کتاب تو بوی سیب می‌دهی (۱۳۸۲) به ستایش مبارزات امامان با نیروهای ظالم و ستمگر پرداخته است. شعرهای او درباره حضرت علی (ع)، امام حسین (ع) و امام کاظم (ع) با این مضمون سروده شده است. در مقابل امامان ستمگران و ظالمان قرار دارند. هدف شاعران در سرایش این دسته از اشعار انتقال ارزش‌های مذهبی از نسلی به نسل دیگر است. ناصر کشاورز اگرچه مجموعه پاتک به لحظه‌ها را در سال ۷۸ با موضوع دفاع مقدس منتشر کرده است، در دو دهه ۸۰ و ۹۰ شعری که به این موضوع اختصاص داشته باشد، در کارنامه خود ندارد.

افسانه شعبان‌نژاد نیز در مجموعه‌های بررسی شده از او در دو دهه ۸۰ و ۹۰ شعری در ستایش جنگ بین انسان‌ها چاپ نکرده است.

بابک نیک‌طلب در پنج مجموعه منتشرشده خود در دهه ۸۰ و ۹۰ تنها در یک شعر و در بعضی از قسمت‌های آن با نگاهی مثبت به جنگ رزمندگان را ستوده است.

حمید هنرجو با نگاهی ارزش‌محور و مبتنی بر تقدس دفاع و جنگ ایران و عراق کتاب کاشکی مال من بود نامت (۱۳۹۰) را سروده است. او در این مجموعه که حاوی ۴۸ شعر با موضوع دفاع مقدس است، کوشیده است با نگاهی قدرشناسانه به قهرمانان جنگ بپردازد.

غلامرضا بکتاش دیگر شاعری است که بعضی از شعرهایش نگاهی ستایش‌گر به جنگ دارد. او در سه مجموعه احترام به گل‌ها (۱۳۹۰)، تا رادیو خبر داد (۱۳۸۷) و رونویسی از بهار (۱۳۸۶) به مضمون شهادت اشاره دارد و از مقام شهیدان تقدیر کرده است. گودرزی‌دهریزی در مجموعه آفرین بر جان بابا که به‌طور کامل به ستایش مقام جانبازان اختصاص یافته است، علاوه بر اشاره ضمنی بر مشکلات جانبازان در زندگی و تعامل نوجوانان با آنان، آن‌ها را می‌ستاید:

باز هم بابای خوبم	می‌رود در خواب راحت
عکس او را می‌کشم من	توی دفتر با خجالت
جای چشمش می‌گذارم	یک ستاره سرخ و روشن
صورت چون ماه بابا	می‌نشیند در دل من
دست بابا رفته اما	پای بابا مانده برجا
جای دست نازنینش	می‌کشم یک بال زیبا
نمره نقاشی من	بار دیگر می‌شود بیست
نمره من حق باباست	در حقیقت حق من نیست

(گودرزی‌دهریزی، ۱۳۹۰: ۲۷)

نگاه علاء به جنگ و پایداری بیشتر با نگاه نوجوانان دوران جنگ سازگاری دارد و این نوع نگاه و تأکید بر الگوپذیری از شهدا با وضعیت نوجوانان دهه‌های ۸۰ و به‌ویژه ۹۰ تا حدودی در تعارض است. علاء در شعرهایی که در ستایش جنگ سروده است، به سرداران و شهدای مناطق مختلف درگیر جنگ چون بانه، سنندج، خرمشهر، کامیاران و سردشت اشاره کرده است. فلسطین و رویدادهای آن مفهومی است به‌طور خاص و از میان شعرهای بررسی شده تنها در شعر علوی فرد دیده شده است.

ستایش جنگ بین عناصر جهان

یکی از مفاهیم نمود یافته در شعر کودک و نوجوان این دوره درگیری انسان با حیوانات است. این مفهوم اگرچه در اغلب اشعار نکوهیده شده، در بعضی از شعرها ستوده شده است.

مثل مجموعه کلاغی بود و کلاغی بود (۱۳۸۴) از ناصر کشاورز داستانی منظوم است که اساس آن داستان کلاغ و مار در کلیله و دمنه است. ستایش روحیه پرخاشگری و جنگ‌طلبی به‌صورت ضمنی و در لایه‌های نهفته شعر شکل دیگری از نگاه به جنگ در

شعر کودک و نوجوان دهه ۸۰ و ۹۰ است و به طور پراکنده در شعرهای ناصر کشاورز و در دو مجموعه شعر بی‌طاقت (۱۳۹۴) و هاجستم و واجستم (۱۳۸۷) از افسانه شعبان‌نژاد دیده می‌شود.

کی بود کی بود/حیاط خونمون بود/به باغچه توی اون بود/باغچه ما مورچه توی تنش داشت/بخار بخارون زیر پیرهنش داشت/ آب پاشیدم رو مورچه‌ها، نرفتن/هی تندوتند باغچه رو گاز گرفتن/گنجشکا رو صدا زد/اومدن/به باغچه نوک‌نوک زدن/دیدم دارن مورچه‌ها رو می‌شمرن/یکی یکی مثل پفک می‌خورن

(کشاورز، ۱۳۹۵: ۹)

ستایش جنگ با رفتارهای منفی

دشمنی و جنگ با بدی‌ها همواره در ادبیات و در فرهنگ ایران حضور داشته است و در شعر کودک و نوجوان دهه‌های ۸۰ و ۹۰ نیز از موضوعات قابل توجه است. این مفهوم در شعرهای مذهبی جعفر ابراهیمی نمود بیشتری دارد.

جدول ۱- فراوانی موضوعی شعرهای شاعران با مفهوم جنگ

نام شاعر	تعداد شعر	جنگ			
		توصیف		نکوهش	
		انسان‌ها	عناصر جهان	انسان‌ها	عناصر جهان
کشاورز	۵۴۷	۳	۳	۸	۱۳
شعبان‌نژاد	۲۷۵	-	۴	-	۷
ابراهیمی	۱۸۸	۱	-	۳	-
بکتاش	۱۶۰	-	-	۸	۱۰
هنرجو	۱۳۷	-	-	۱۶	-
ملکی	۷۱	۱	-	۱۰	۳
نیک‌طلب	۶۷	۴	-	-	-
علوی‌فرد	۵۵	-	۲	۷	-
گودرزی‌دهریزی	۲۳	۱	-	۳	-
علاء	۱۹	۲	-	۲	-

نتیجه‌گیری

اگرچه جنگ از مضمون‌هایی است که هم‌زمان با جنگ ایران و عراق به طور جدی به شعر کودک و نوجوان راه یافته است، با توجه به شرایط جامعه و نیز پیروی از شعر بزرگسال و نیز قرار گرفتن کودکان و نوجوانان در فضای جنگ و باقی ماندن اثرات ناگزیری که هر جنگ بر جامعه پس از خود می‌گذارد، تا سال‌ها بعد این مفهوم در شعر کودک و نوجوان نمود داشته است. از مجموع ۱۵۱۸ شعر بررسی شده از ۲۳۸ کتاب در این پژوهش ۲۰۹ شعر با مضمون جنگ وجود داشته که حمید هنرجو بیش از دیگران به این مفهوم پرداخته است. جنگ‌های نظامی، نهضت‌های آزادی‌بخش، درگیری‌های مذهبی و کشمکش‌های خانوادگی، نزاع حیوانات و ضرورت آشتی با محیط زیست نمودهای مختلفی از مفهوم جنگ در شعر کودک و نوجوان دهه‌های ۸۰ و ۹۰ است. این مفاهیم در شعر شاعران بررسی شده حضور متفاوت دارند و هریک از شاعران با نگاه خود به یک یا چند نمونه از آن‌ها اشاره کرده‌اند.

منابع

- ابراهیمی، جعفر. (۱۳۸۲). تو بوی سیب می‌دهی. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- (۱۳۸۹). تکرار نام تو. تهران: انجمن قلم ایران.
- (۱۳۹۳). صلح مثل چای تازه دم. تهران: پیدایش.
- (۱۳۹۵). به خاطر پرنده‌ها. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- بکتاش، غلامرضا. (۱۳۸۷). در حیاط ما. تهران: سوره مهر.
- (۱۳۸۷). تا رادیو خبر داد. تهران: پالیزان.
- (۱۳۹۰). احترام گل‌ها. همدان: حوزه هنری.
- (۱۳۹۱). با دعای باران. تهران: مدرسه.
- (۱۳۹۳). مورچه زحمت‌کش است. تهران: سوره مهر.
- سعیدی، مهدی. (۱۳۸۵). پژوهش زبان و ادبیات فارسی. تهران: ایماژ.
- شعبان‌نژاد، افسانه. (۱۳۸۶). پرنده‌گفت شاعرم. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- (۱۳۸۷). هاجستم و واجستم. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- (۱۳۸۸). چشم‌های زمستانی. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- (۱۳۸۸). بزرگراه. تهران: توکا.
- (۱۳۹۴). یک شعری طاق. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- علاء، افشین. (۱۳۸۳). اسیر کوچک. تهران: مدرسه.
- (۱۳۸۳). یک گل صد برگ و تانک. تهران: سروش.
- (۱۳۹۳). به یاد کانون. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- کشاورز، ناصر. (۱۳۸۴). کلاغی و کلاغی بود. تهران: فندق.
- (۱۳۸۶). تاتی کوچولوها. تهران: قدیانی.
- (۱۳۸۹). زباله لولو. تهران: پرپستا.
- (۱۳۹۰). مامان چقدر خوب است. تهران: سوره مهر.
- (۱۳۹۰). من و مامان و بابام. مشهد: به نشر.
- (۱۳۹۲). نی‌نی توپولی می‌خواه مهتاب برآش می‌تابه. تهران: رویش.
- (۱۳۹۲). نی‌نی کوچولو سواد داره یه دفتر و مداد داره. تهران: قدیانی.
- گودرزی‌دهریزی، محمد. (۱۳۸۷). کودکی از جنس نارنجک. تهران: روزگار.
- (۱۳۹۰). آفرین بر جان بابا. تهران: قو.
- ملکی، بیوک. (۱۳۸۷). بیا بگیر سیب را. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- (۱۳۹۴). چرا تو سنگی. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- (۱۳۹۵). باز با باران. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- نیک‌طلب، بابک. (۱۳۸۱). نردبانی از ستاره. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- (۱۳۹۴). با فرفرها به شادی باد بگرد. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- هنرجو، حمید. (۱۳۸۸). مسافر بنفشه‌ها. تهران: عروج.
- (۱۳۹۰). کاشکی مال من بود بالت. تهران: تجلی.